

Explanation of Health and Medical Content in *Tarbiyat* Newspaper

Mozhgan Maddahi*

Mansooreh Ettahadieh**

Abstract

The press is considered an influential factor in the various transformations of human societies.

Tarbiyat was the first non-governmental daily newspaper in Iran, published by Mohammad Hossein Foroughi. Throughout its relatively long lifespan of over nine years, the newspaper successfully addressed educational issues. During the Qajar era, Iran witnessed frequent outbreaks of infectious diseases, which affected and claimed the lives of many people. As a result, health and hygiene became a focus for Foroughi, who approached these issues using scientific knowledge.

In writing its medical-related content, the newspaper drew on both foreign doctors and Iranian physicians who had received medical education within the country. This article analyzes how topics related to health and disease were reflected in Tarbiyat through the collection and examination of relevant reports. Key questions include: To what extent were health and disease reported? How frequently did these topics? What was the level of Iranian contribution to writing health-related articles? And how did the newspaper view superstitious health beliefs within society?

* M.A. in Iranian Studies, Foundation for Iranian Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), Mozhganmaddahi27@gmail.com

** Ph.D. in History, University of Edinburgh; Retired Professor, Department of History, University of Tehran, Tehran, Iran, mnmafi@gmail.com.

Date received: 04/08/2024, Date of acceptance: 27/10/2024

Using content analysis as its method, this study explores Tarbiyat's role in public health education and its critical stance toward unscientific practices, offering a historical perspective on the development of medical discourse in Iran.

Keywords: Tarbiyat Newspaper, Hygiene, Medicine, Qajar Era, Content Analysis.

Introduction

The Qajar era marked the beginning of a serious encounter between Iranians and Western culture.

During this period, concepts such as state, justice, parliament, law, and individual rights gradually entered the Iranian discourse in their modern forms—concepts that previously had little or no precedent in the country's traditional culture (Ajodani, 2003: 219). Significant political developments occurred despite major challenges such as prolonged wars, the loss of territories, ineffective diplomacy by Qajar politicians in the face of Russian and British influence, the signing of damaging treaties favoring foreign powers, and the assassination or marginalization of key reformists such as Qaem Maqam Farahani and Amir Kabir. Social and economic hardship was rampant, with widespread poverty, illiteracy, unemployment, hunger, and insecurity. Infectious and deadly diseases were also prevalent. Yet, amidst this adversity, Iranians began to explore new ways of thinking and living, eventually culminating in major events like the Constitutional Revolution.

The return of educated individuals to Iran led to the establishment of the first hospitals, medical schools, and the training of physicians versed in modern medicine. This era also saw the rise of health-related publications in newspapers and books, which significantly contributed to public awareness and laid the groundwork for the transformation of healthcare in Iranian society (Barjesteh, 2011: 2).

This article seeks to answer several key questions: To what extent did Tarbiyat newspaper consider health a significant issue? How frequently and in what volume were topics on hygiene and disease reflected in its articles? What was the level of Iranian participation in writing medical and health-related content? And how did the newspaper critically address superstitious and erroneous health beliefs in society?

The press in Iran does not have a long history, and research into the social history of old Iranian newspapers remains limited. No independent study was found specifically focusing on Tarbiyat newspaper in relation to its coverage of medical and health issues. However, one relevant article titled "Tarbiyat Newspaper and the Educational System in Qajar Iran: Challenges and Proposed Models" explores the

newspaper's critical stance toward educational conditions during the Qajar era and proposes reforms (Motavalli, 2020; pp. 55–78).

Additionally, the book *History of Medicine and Medical Practice in Iran* by Mohsen Roustaei examines developments from the Qajar era to the end of Reza Shah's reign using archival documents. Its significance lies in compiling some of the most important historical medical documents, though it mainly serves as a comprehensive collection rather than analytical research. Finally, historical studies on *Tarbiyat* as part of Iran's press history can be found in broader works such as *A Literary History of Persia* by Edward G. Browne and *The History of Iranian Newspapers and Magazines* by Mohammad Sadr Hāshami, both of which this article has drawn upon.

Materials & Methods

This article is a work of social history research using a descriptive-analytical method, based on quantitative data and document-based data collection. It employs content analysis as its primary methodology. Content analysis is considered a specialized method within observational and documentary research and is, by nature, a quantitative approach that transforms qualitative content into measurable data through statistical techniques.

Based on the applications of content analysis, this study examines the representation of health and disease in *Tarbiyat* newspaper. The unit of analysis in this method consists of the various issues of the newspaper. Each report or news item related to health is treated as an independent unit of analysis and counted accordingly.

Discussion and Results

Health and Medical Discourse in the *Tarbiyat* Newspaper: A Historical Perspective

The *Tarbiyat* newspaper, a prominent publication during the Qajar era, played a critical role in promoting public health awareness and disseminating medical knowledge in late 19th and early 20th-century Iran. A total of 135 health-related articles were identified and classified into six categories: health and medical education (60.7%), domestic medical news (8.9%), international medical news (7.4%), health-related announcements (6.7%), governmental actions (3.7%), and miscellaneous health topics (12.6%).

Health and medical education constituted the majority of the content. The newspaper published a wide range of instructional articles on infectious diseases such as cholera, diphtheria, smallpox, scarlet fever, and typhoid, often authored by Dr. Basil, a teacher at Dar al-Fonun. These articles aimed at public education, explaining disease symptoms, transmission routes, treatments, and preventive measures in accessible language. Notably, the series coincided with the 1322 AH cholera epidemic, and articles offered timely, practical guidance to the public, including information on vaccination, sanitation, and disease isolation practices.

The newspaper also addressed non-communicable diseases and general health topics such as eye care, sleep hygiene, and child nutrition, highlighting the broader scope of public health concerns. For example, articles warned against the use of narcotics to induce sleep in children and emphasized the importance of storytelling practices and appropriate sleep durations by age.

Domestic health news included reports on cholera outbreaks in cities like Kermanshah, dental hygiene negligence, and educational reforms at medical institutions such as Dar al-Fonun. International health coverage featured updates on disease outbreaks abroad, including cholera in London and yellow fever in the United States, reflecting the editors' awareness of global medical trends.

Health-related advertisements promoted pharmacies, hygiene products, and free public health services. Government actions such as the establishment of health councils, sanitation efforts, and health education campaigns were documented, indicating increasing institutional involvement in public health.

The Tarbiyat newspaper also highlighted public health challenges posed by traditional beliefs and superstitions, such as reliance on divine protection without preventive measures and harmful folk treatments like bloodletting. Several articles criticized public reluctance toward vaccination and addressed the poor state of patient nutrition and medical training due to the prohibition of autopsies.

Contributors to Tarbiyat included both Iranian and foreign-trained physicians, many of whom were alumni of Dar al-Fonun. Their writings reflected a commitment to modern medical principles, particularly in disease prevention and public education. The presence of translated materials and international health news further illustrates Tarbiyat's role as a medium of medical modernization and cross-cultural knowledge exchange.

In sum, Tarbiyat served as a crucial platform for public health education, integrating modern medical science with accessible communication strategies. It laid

foundational work for institutionalized public health discourse in Iran and provides valuable insight into the intersection of journalism, medicine, and societal transformation during a critical historical juncture.

Conclusion

During the Qajar era, Iran was exposed to new elements of modern civilization.

Among these developments, newspapers played an effective and valuable role in increasing public awareness and stimulating social dynamism. Tarbiyat newspaper, with its non-political nature and progressive focus on a variety of scientific subjects, significantly contributed to social transformation by publishing health-related content based on contemporary scientific knowledge.

The present study aims to use the method of content analysis to examine and explain health and medical topics published in Tarbiyat. The newspaper made serious efforts to inform the public about hygiene and health through numerous articles, especially during the outbreaks of contagious diseases—even prior to their onset. In this context, all relevant content, news, and reports from the newspaper related to health and medical care were carefully reviewed, with approximately 135 reports compiled and analyzed using this method. The categorization of the materials also revealed a diversity of Iranian authors contributing health and medical articles to Tarbiyat.

These Iranian physicians were graduates of Dar al-Fonun School, who, after receiving modern medical education, went on to practice medicine and teach it within the country.

According to statistical analysis focused on health and medical themes, it is evident that Mohammad Hossein Foroughi, as the editor-in-chief of Tarbiyat, played a committed and active role in advancing public health. Drawing on his considerable cultural experience, he sought to contribute meaningfully to social progress by publishing scientific medical content. Thus, it can be concluded that Tarbiyat played a significant role in raising public awareness about health, disease, and modern medicine within the restrictive environment of the Qajar period.

Bibliography

Abrahamian, Yervand (1382) *Iran between two revolutions*, translated by Kazem Firouzmand and others: Tehran, Nash-e-Karzan. [in Persian]

- Adjudani, Masha'Allah (1382); Iranian Constitution, Tehran: Akhtaran Publishing House, first edition. [in Persian]
- Union, Mansoura and others (2012); Bai Alamgir, Tehran: Tarikh Iran Publishing House, first edition. [in Persian]
- Bamdad, Mehdi (1363) History of Iranian nobles, vol. 2, Tehran, Zovar [in Persian]
- Brown, Edward (1386) History of Iran's Press and Literature in the Constitutional Period, Volume 2, Tehran, Alam. [in Persian]
- Al-Alaand, Sahar et al. 2013 Health, health and beauty in the Qajar era. Translated by Masoud Kathiri. The electronic version is out of place [in Persian]
- Park, John Everett (1373); Textbook of Preventive and Social Medicine, second volume, translated by Hossein Shujaei Tehrani, Rasht, Gilan University of Medical Sciences Publishers, second edition. [in Persian]
- Roustai, Mohsen (1382); The history of medicine and medicine in Iran, Tehran: National Library and Records Organization of Iran. [in Persian]
- smell. Ali Asghar (1371); Iran during the Qajar Dynasty, Tehran: Scientific Publications. [in Persian]
- Flore, Willem (2016); People's health in Qajar Iran, translated by Iraj Nabipour, Bushehr: Bushehr University of Medical Sciences and Health Services, first edition. [in Persian]
- Sadr Hashemi, Mohammad (1363) History of Iranian Newspapers and Magazines, Volume 2, Tehran, Kamal [in Persian]
- Matouli, Abdullah (2019) "Tarbiat newspaper and educational and educational system of Qajar period Iran; Challenges and proposed models" two chapters of the scientific journal Historical Essays, vol. 1, 18th year, spring and summer [in Persian]
- Mansouri, Fariborz (1402); "Historical Developments of Iranian Customs and Economic Boom in the Qajar Period", Ganjineh Sanad Magazine (Academic Journal of the Ministry of Science), Year 2033, Book Two, Number 130, Page 36 [in Persian]
- Miransari, Ali (1387) Tarbiat Newspaper, Big Islamic Encyclopedia, Volume 15, Tehran, Big Islamic Encyclopedia Center. [in Persian]
- World Health Organization. Constitution of the World Health Organisation 1946. Available from: <http://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua>
- World Health Organization Regional Office for the Eastern Mediterranean. Health and human rights: WHO EMRO; 2007.
- Mann J. Health and Human Rights: If Not Now, When? American Journal of Public Health. 2006; 96: 1940-3
- Ilmia newspaper, Ghara Jamadi al-Awal 1284: number 29 [in Persian]
- Tarbiat, [in Persian]

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان در روزنامه تربیت

مژگان مداحی*

منصوره اتحادیه**

چکیده

مطبوعات به عنوان عاملی تاثیرگذار در تحولات مختلف جوامع بشری محسوب می شوند. تربیت نخستین نشریه روزانه و غیردولتی ایران است که توسط محمدحسین فروغی منتشرشد. این روزنامه در طول حیات نسبتاً طولانی خود که بیش نه سال بود موفق شد به مباحث آموزشی بپردازد. در دوره قاجار همه گیری های پیاپی بیماریهای عفونی اتفاق می افتاد و جمع کثیری از هموطنان را مبتلا می کرد و یا باعث مرگ و میر آنان می شد، سلامتی و بهداشت مورد توجه فروغی قرار گرفت و با تکیه بر دانش روز به آن پرداخته شده است. در نگارش مطالب بهداشتی و پزشکی روزنامه هم از پزشکان خارجی و هم از پزشکانی که در داخل کشور به تحصیل علم پزشکی پرداخته بودند استفاده شده است. مقاله با احصاء اخبار روزنامه پیگیری خواهد کرد اخبار بهداشت و بیماری در آن انعکاس یافته است؟ دیگر آنکه موضوع بهداشت و بیماری با چه حجم و فراوانی انعکاس یافته است؟ میزان مشارکت ایرانیان در نوشتن مطالب بهداشتی درمانی روزنامه چگونه است؟ و دید روزنامه نسبت به عقاید خرافی بهداشتی در جامعه چگونه است؟ با روش تحلیل محتوا و گردآوری کلیه گزارش ها، بهداشت و درمان مورد تحلیل قرار گرفت.

کلیدواژه ها: روزنامه تربیت، بهداشت، پزشکی، قاجاریه، تحلیل محتوا.

* کارشناسی ارشد ایران شناسی، بنیاد ایران شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
Mozhganmaddahi27@gmail.com

** دکتری تاریخ، دانشگاه ادینبورو، استاد بازنشسته گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران،
mnmafi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۶

۱. مقدمه

عصر قاجار شروع آشنایی جدی ایرانیان با فرهنگ غرب است. در این دوران مفاهیمی مانند دولت، عدالت، مجلس و قانون و حقوق کم کم در شکل جدید خود رایج شد، به گونه ای که قبل از آن در فرهنگ کشورمان سابقه نداشت. (آجودانی، ۱۳۸۲: ۲۱۹) تحولات سیاسی قابل توجهی در این دوره به وقوع پیوست و علی رغم مشکلات بزرگی چون جنگهای طولانی و از دست رفتن بخش هایی از مملکت، دیپلماسی ساده و ناکارآمد سیاستمداران قاجاری در برابر قدرت روس و انگلیس، بستن قراردادهای زیانبار که در جهت منافع بیگانگان بود، کشته شدن و سرخوردگی بزرگانی چون قائم مقام فرهانی و امیرکبیر، فقر اقتصادی - فرهنگی و گرفتاری و ناامنی در زندگی مردم، بی سواد و بیکاری، فقر و گرسنگی، وجود بیماری های عفونی و کشنده که در این دوره به وفور مشاهده می شود، آغاز اندیشیدن به روش های جدید و تلاش برای دست یافتن به سبک بهتر زندگی بود و همچنین واقعه بزرگی چون انقلاب مشروطه در این دوران به وقوع پیوست.

آمدن افراد تحصیل کرده به کشور و ساخت اولین بیمارستانها و تاسیس مدرسه پزشکی و تربیت پزشکان تحصیل کرده و آشنا به اصول طب نوین نیز در همین دوره انجام گرفت. انتشار مطالب و موضوعات مختلف بهداشتی و درمانی در روزنامه و چاپ کتاب در کشور رواج یافت و در ایجاد آگاهی مردم موثر واقع شد و به مرور زمینه را برای تحول بهداشت و درمان در جامعه بوجود آورد. (برجسته، ۱۳۹۰: ۲)

این مقاله اهتمامی بر پاسخ به این پرسش ها خواهد داشت که در روزنامه تربیت تا چه میزان موضوع مهمی چون بهداشت مد نظر قرار داشته و اخبار مربوط به بهداشت و بیماری در آن انعکاس یافته است؟ دیگر آنکه موضوعات مربوط به بهداشت و بیماری با چه حجم و فراوانی از اخبار روزنامه انعکاس یافته است؟ دیگر آنکه میزان مشارکت ایرانیان در نوشتن مطالب بهداشتی درمانی روزنامه چگونه است؟ و دید نقادانه روزنامه نسبت به عقاید خرافی و اشتباه بهداشتی در جامعه چگونه است؟

مطبوعات در ایران عمر طولانی ندارد و در زمینه پیشینه این گونه تحقیقات تاریخ اجتماعی از روزنامه های قدیمی ایران، در بررسی ها و جستجوهای صورت گرفته، نوشته و اثر مستقلی در مورد روزنامه تربیت که همراه با بازتاب وضعیت پزشکی و بهداشت باشد دیده نشد با این حال، درمورد روزنامه تربیت می توان به مقاله ای تحت عنوان "روزنامه تربیت و نظام آموزشی و تربیتی ایران دوره قاجار؛ چالش ها و الگوهای پیشنهادی" اشاره

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۱۹۹

کرد که نویسنده به دنبال آن است که رویکردهای انتقادی روزنامه نسبت به وضعیت آموزشی و تربیتی در دوره قاجار را شناسایی کرده و الگوی پیشنهادی برای اصلاح این شرایط را استخراج نماید. (متولی، ۱۳۹۹: ۷۸/۱۱-۵۵) همچنین می توان به کتاب تاریخ طب و طبابت در ایران، اثر محسن روستایی اشاره کرد که در آن از عهد قاجار تا پایان عصر رضا شاه را با استفاده از اسناد بررسی نموده و اهمیت کتاب از این لحاظ است که برخی از مهمترین اسناد تاریخ پزشکی در آن جمع آوری شده است. اما کتاب بیشتر حالت گردآوری داشته و مجموعه ای غنی از اسناد است. و دیگر اینکه در مورد روزنامه تربیت به عنوان یک موضوع و به دنبال بازشناسی تاریخی و شناخت از مطبوعات ایران در کتابها و مطبوعات گوناگون حوزه تاریخ نگاری در ایران کار شده است که از آن جمله می توان به تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت اثر ادوارد براون و یا محمد صدر هاشمی در کتاب تاریخ جراید و مجلات ایران اشاره کرد که این مقاله از آنان نیز بهره مند گردید.

۲. روش تحقیق

این مقاله از نوع پژوهش تاریخ اجتماعی به روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از داده های کمی و گردآوری داده ها به کمک مطالعه اسنادی است و در آن از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. این روش موردی خاص در تحقیق مشاهده ای و تحقیق اسنادی محسوب می شود و از نظر ماهیتی نیز پژوهش کمی است که از طریق آن محتوای کیفی منابع مورد بررسی و با استفاده از روش های آماری به داده های کمی تبدیل می شود. بر اساس کاربردهای روش تحلیل محتوا، در این مقاله، وضعیت بهداشت و بیماری ها در روزنامه تربیت مورد بررسی قرار گرفت. واحد تحلیل در این روش شماره های مختلف این روزنامه است. هرکدام از گزارش ها و یا اخبار حوزه بهداشت، به عنوان یک واحد مستقل تحلیل و شمارش محسوب شده است.

از آنجا که تربیت نخستین نشریه روزانه و غیردولتی ایران است که عمدتاً تصویری از اوضاع فرهنگی و اجتماعی ایران در عهد مظفّری تا حدود فرمان مشروطیت و اندکی پس از آن را ارائه می دهد. اهمیت داشت اخبار امور بهداشتی دوره مورد بحث از طریق بررسی این روزنامه دنبال شود. بر این اساس از شماره یک تا آخرین شماره روزنامه به طور کامل مورد مطالعه قرار گرفت و هر گزارش و اخباری که در حوزه بهداشت و بیماری بیان شده

بود، رصد و به عنوان انتخاب محتواهای تحقیق گردآوری و سپس تقسیم مجموعه مورد تحقیق و مقوله بندی واحدها در قالب های آموزش مطالب بهداشتی و پزشکی، اخبار بهداشتی و پزشکی داخل کشور، اخبار بهداشتی و پزشکی خارجی، اعلان های بهداشتی، اقدامات دولتی و سایر؛ درکنار هرکدام از مقوله بندی واحدها، سنجش مقداری آنها بر اساس فراوانی و درصد، احراز و اعلام شده است. سرانجام نیز پس از طی فرآیند و انجام مراحل مطابق روش تحلیل محتوا، تحلیل کمی و کیفی موضوع پزشکی و بهداشت مورد بررسی قرار گرفت. جمعیت یا جامعه آماری این پژوهش از بازخوانی تمامی شماره های روزنامه تربیت اخذ شده است.

۳. روزنامه تربیت

تربیت نخستین نشریه روزانه و غیردولتی ایران است که توسط محمدحسین فروغی منتشرشد. محمد حسین فروغی ملقب به ذکاءالملک از شخصیت های برجسته علمی و فرهنگی اواخر دوره ناصری و دوره سلطنت مظفردالدین شاه است. وی در ۱۵ ربیع الثانی ۱۲۵۵ ق. در اصفهان چشم به جهان گشود و در ۱۵ رمضان ۱۳۲۵ در تهران درگذشت. پدرش مرحوم آقا محمد مهدی معروف به ارباب تاجر اهل اصفهان بود و در ادب نیز دستی داشت. فروغی در ابتدا سعی کرد راه پدرش را در تجارت ادامه دهد ولی توفیقی در این راه نیافت. وی در تهران با اعتماد السلطنه، وزیر انطباعات آشنا شد و در تالیف و ترجمه با او همکاری کرد. (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ۱۲۲/۲)

آشنایی با اعتمادالسلطنه و مهارت فروغی در کار ترجمه باعث شد ترجمه آثار عربی و فرانسوی به او محول شود. (بامداد، ۱۳۶۳: ۳۸۴/۳) فروغی در سال ۱۳۱۴ قمری امتیاز روزنامه تربیت را کسب کرد و تا نزدیک به پایان عمرش این روزنامه را منتشرکرد. روزنامه تربیت عمدتاً تصویری از اوضاع فرهنگی و اجتماعی ایران در عهد مظفری تا حدود فرمان مشروطیت و اندکی پس از آن را ارایه می دهد. بعد از مرگ ناصرالدین شاه و اعتمادالسلطنه حاکمیت انحصاری انتشار مطبوعات دولتی به پایان رسید و نشریات خصوصی نیز پا به میدان گذاشتند. روزنامه تربیت در این میان با نشریات پیش از خود تفاوت اساسی داشت و می توان آن را سرآغاز تحول در مطبوعات ایران دانست. براین اساس روزنامه به عنوان یک ابزار ارتباطی نوظهور و در عین حال موثر مورد توجه فروغی قرار گرفت. محتویات

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۰۱

روزنامه نشان می دهد که وی معضل عمده جامعه را در عرصه های علمی و فرهنگی جستجو می کرد چنانکه در سرلوحه روزنامه نیز به این مهم اشاره دارد.

...هرکس حرفی سودمند داشته باشد به واسطه این جریده می تواند بگوید و در راه حب وطن گامی و راهی بپوید این ورقه مشتمل بر هرگونه مطلب مفید است و از قید اغراض و رسمیت و مدح و قدح و غیرها فارغ ... (روزنامه تربیت، ۱۱ رجب ۱۳۱۴، نمره ۱)

چارچوب نوشته ها و مقالات بیشتر در جهت ارایه الگوهای علمی و اهمیت و جایگاه عناصر علمی در پیشبرد مقاصد جامعه است. (تربیت، ۴ رمضان ۱۳۱۵، نمره ۵۹) با وجود رویکردهای کلی نگر فروغی در خصوص عرصه های مختلف و متنوع علمی، با رصد و جستجوی دقیق تر در مفاهیم روزنامه می توان دریافت که نگاه عمده فروغی در رهیافت به مسایل و مشکلات مبتلا به جامعه و ارایه راهکارهای موثر در جهت خروج از چنین شرایطی به شکل جدی معطوف به موضوع آموزش است. تربیت اولین روزنامه غیردولتی بود که نزدیک به نه سال منتشر شد ولی مخارج روزنامه به صورت دولتی تامین میشد. (میرانصاری، ۱۳۸۷: ۱/۱۵) روزنامه تربیت تا شماره ۶۷ به صورت هفتگی و از شماره ۶۸ تا ۱۲۹ به صورت روزانه منتشر شد و از آن به بعد دوباره به شکل هفتگی برگشت. (براون، ۱۳۸۶: ۵۲۲/۲) روزنامه تربیت به مدت نه سال و در ۴۳۴ شماره و ۲۴۹۲ صفحه منتشر شده و آخرین شماره آن در تاریخ پنج شنبه ۲۹ شهر محرم الحرام ۱۳۲۵ قمری به شماره ۴۳۴ توزیع و خاتمه یافته است و این روزنامه سهم مهمی در بیداری ایرانیان داشته است (صدر هاشمی جلد ۲: ۱۱۹).

در روزنامه تربیت به وفور مطالبی در مورد سلامت و بهداشت نوشته شده است که در زمان خود منحصر به فرد و دقیق و مطابق با علم روز جهان بوده است. می توان گفت در میان روزنامه هایی که در این دوره فعالانه به درج مقاله درباره وبا، ازجمله علل بروز بیماری، پیشگیری و رعایت بهداشت، درمان بیماری و غیره می پرداختند، روزنامه تربیت ارجحیت داشت. (همان: ۱۲۴-۱۱۶)

تربیت مدتها قبل از وقوع اپیدمی بزرگ وبا در ۱۳۲۲ ق، مقالاتی درمورد پیشگیری از بیماری منتشر کرد. (روزنامه تربیت، ۴ صفر ۱۳۲۲: ش ۳۱۳) از آن جمله سلسله مقالات دکتر بازیل، معلم طب در دارالفنون که در نزدیک به سی شماره از روزنامه چاپ شد و به شرح بیماری های عفونی و واگیر دار شایع همچنین راههای انتقال و پیشگیری از بیماری و

نکات بهداشتی پرداخت و در ابتدای این سلسله مقالات در مورد اهمیت آموزش به عامه مردم و تهیه مطلب به زبان ساده برای آنان توضیح داده است. (روزنامه تربیت، ۲۴ شوال ۱۳۱۵: ۶۶) همچنین سخنرانی های دکتر اشنایدر در زمینه بهداشت و سلامتی درج شده اشنایدر در این سلسله مقالات به نکات مهمی در مورد کشفیات پاستور و شناخته شدن عامل بسیاری از ناخوشی ها و امکان پیشگیری از آنها اشاره کرده و عنوان نموده که با این کشفیات سلاح طبیب بر ضد بیماری بیشتر از قبل بوده و بیمار نیز با رعایت دستورات حفظ صحت می تواند به طبیب کمک کند. (روزنامه تربیت، ۲۴ محرم ۱۳۲۱: ش ۲۷۶)

در مورد آلودگی آب و مشکلات بهداشتی آب در ایران نیز به تفصیل در روزنامه صحبت شده است. (روزنامه تربیت، ۲۹ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۸۴) تربیت از اطباء ایرانی نیز مقالاتی در مورد بیماری و بهداشت به چاپ رسانده که همگی نشاندهنده موضع پیشرو آن نسبت به افزایش آگاهی در مردم و هشدار به حکومت است. در حقیقت می توان گفت مطبوعات پیش از انقلاب مشروطه منعکس کننده و هدایت کننده افکار عامه بودند. (اتحادیه و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۵) مطالب درج شده در روزنامه تربیت به علم روز توجه شده و در مقایسه با روزنامه های دوره ناصری تفاوت عمده ای به لحاظ صحت علمی مندرجات دیده می شود، چنانکه در روزنامه علمیه که در دوره ناصری به سه زبان فارسی، فرانسه و عربی منتشر می شد و به آنچه در زمان خود، علم محسوب می شد، می پرداخت و زمان انتشار آن هفده سال پس از تاسیس دارالفنون و پانزده سال بعد از شناسایی آلودگی آب در بروز و انتقال وبا از راه خوراکی بود، چنین می نویسد:

... حکمای اروپا گویند حیوانی خورد سمی در هوا پدید آید که با ذره بین ملاحظه شده، آن حیوان به واسطه تنفس به ریه داخل شود و سبب ابتلای شخص به این مرض گردد و حکمای ایران تنفس عفونت را سبب دانسته اند و استدلال بر این نحو می کنند که هرگاه هوای عفونی بدن محیط شد و به سبب استنشاق داخل بدن گردید، لامحاله عفونت اخلاط و فساد مزاج و حدوث وبا می شود.

و در رابطه با اعتقاد اروپاییان به ترک محل وبا می نویسد، "اگرچه قائل به سرایت نباشیم چه شکلی در آن نیست که مورث وحشت قلوب ضعیفه می شود...". و همچنین به لحاظ مطرح کردن برخی عقاید خرافی عامه جالب توجه است. (روزنامه علمیه، غره جمادی الاول ۱۲۸۴: نمره ۲۹)

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۰۳

۴. سلامتی

تعریف سلامت که از همه بیشتر پذیرفته شده تعریف سازمان بهداشت جهانی (در سال ۱۹۴۶) می باشد، به شرح زیر است: "بهزیستن/رفاه کامل جسمی، روانی و اجتماعی و نه فقط نبود بیماری و نقص عضو یا معلولیت" (World Health Organisation 1946). این تعریف ریشه در مبانی حقوق بشر دارد که بر دستیابی به عالی-ترین سطح ممکن از سلامت تأکید دارد و ارتباط تنگاتنگی با تحقق دیگر حقوق افراد همچون غذا، مسکن، آموزش، کار و غیره دارد (WHO EMRO; 2007, Mann J.;2006)

ابعاد سلامتی: سلامتی یک موضوع چند بعدی است که حتی فراتر از ابعاد تعریف WHO می رود این ابعاد شامل:

بعد جسمی: احتمالاً آسانترین و قابل درک ترین بعد سلامت بوده و شامل عمل کردن کامل و صحیح بدن است.

بعد روانی: سلامت روانی تنها شامل نداشتن بیماری روانی نیست، بلکه توان واکنش در برابر انواع گوناگون تجربیات زندگی به صورت قابل انعطاف و معنی دار است.

بعد اجتماعی: این بعد به معنای سازگاری و تلفیق درون شخص و بین هر شخص با دیگر اعضای جامعه و بین اعضای جامعه و دنیایی است که در آن زندگی می کنند.

بعد روحی: این بعد اخلاقیات و اصول، کمال، هدفمندی در زندگی و باور داشتن به مفاهیم غیرعینی را در بر میگیرد.

بعد شغلی: جنبه شغلی بعد جدید از سلامتی است که بخشی از وجود و تمایلات انسانی است.

ابعاد دیگر: عبارتند از بعد فلسفی، بعد فرهنگی، بعد اقتصادی اجتماعی، بعد زیست محیطی، بعد تغذیه ای، بعد درمانی، بعد پیشگیری (پارک، ج دوم، ۱۳۷۳: صص ۳۹-۳۵)

از نظر تاریخی حق سالم بودن یکی از قدیمی حقوقی است که در قانون اساسی بسیاری از کشورهای جهان اعلام شده است و در سطح بین المللی در ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر قاطعانه اعلام شده است که: «هرکسی حق دارد دارای استانداردهای کافی زندگی از نظر سلامت و رفاه برای خود و خانواده اش...» باشد در مقدمه ی اساسنامه ی سازمان جهانی بهداشت هم تایید شده است که سلامت از حقوق اساسی هریک از افراد

بشر است. نظریه حق سلامت پرسش های بسیاری را به وجود آورده است، مانند: حق مراقبت پزشکی، حق مسوولیت در برابر سلامت، حق محیط زیست سالم، حق غذا، حق زادن فرزند، حق نژاد، حقوق مربوط به درگذشتگان و ... بسیاری از این موضوع ها مورد مناظره قرار گرفته اند. (همان: ۴۹) به این ترتیب ملاحظه می شود که بهداشت دارای طیفی بسیار وسیع است و با کلیه جنبه های زندگی ارتباط دارد.

۵. سلامتی و بهداشت در دوره قاجار

یکی از دوره های تاریخی مهم در بررسی تاریخ پزشکی ایران، دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۱۹۳ ق) است. زیرا در اواسط این دوره که مقارن با سلطنت ناصرالدین شاه قاجار بود طب مدرن به تدریج وارد ایران شد. در این دوره، ایرانیان در معرض آشنایی با فرهنگ غرب قرار گرفتند. (آجودانی، ۱۳۸۲: ۲۱۹) علاوه بر اعزام دانش آموزان ایرانی به خارج از کشور برای ادامه تحصیل، پزشکان خارجی نیز به خدمت قشون ایران در آمدند. با تاسیس دارالفنون برای اولین بار، ایران دارای مدرسه طب مدرن شد و دانش آموزان ایرانی توانستند در کشور خود تحت تعلیمات اصول طب نوین قرار گیرند و با استفاده از اصول نوین و یا آگاهی دادن به مردم از طریق روزنامه ها و تهیه جزوات و دستورالعمل هایی برای پیشگیری از بیماری ها، انجام آبله کوبی در تهران و ولایات، تاسیس بیمارستان، وضع قوانین بر اساس کنوانسیون های بین المللی، که منجر به راه اندازی قرنطینه ها و تشکیل مجلس حفظ الصحة شد، اصول روش های پیشرو و موثر طب غربی وارد کشورمان شد.

از طرفی گسترش اصول بهداشت و آگاهی از نحوه انتقال بیماری ها در میان مردم ایران، که در دوره قاجاریه علیرغم تمدن و فرهنگ کهنسال دیرین تقریباً یک جامعه ی قرون وسطایی با تعصبات ملی و مذهبی شدید بود، و طرز تفکر جدید را تهدیدی برای سنت های خود می دانستند. (شمیم، ۱۳۷۲: ۹۷) در دوره قاجار با رشد تجارت و ارتباط با سایر کشورها و تسهیل تجارت جهانی، کشور بیشتر در معرض شیوع بیماری های واگیر دار قرار گرفت. (منصوری، ۱۴۰۲: ۳۶) به گزارش ویلم فلور، در فاصله سالهای ۱۸۲۰ تا ۱۹۰۳ م، که بخش اعظم دوره قاجار را شامل می شود، هفت همه گیری عمده وبا در ایران رخ داده است. (فلور، ۱۳۸۶: ۱۶) وضعیت نامناسب بهداشتی در دوره قاجار و ناآگاهی مردم و همینطور بی توجهی دولت به وضعیت بهداشت عمومی و سلامت مردم، از دلایلی بود که به بروز و شیوع بیماری های واگیر دامن می زد. عدم دسترسی به آب بهداشتی همچنین

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۰۵

نداشتن سیستم دفع فاضلاب، خود عاملی برای انتقال بیماری و تداوم چرخه عفونت بود. (همان: ۷۶) از اوایل دوره قاجار و در زمان عباس میرزا واکسن آبله وارد کشور شد ولی سالهای زیادی طول کشید تا ضرورت انجام آبله کوبی از طرف مردم درک و مورد پذیرش قرار گیرد. (روستایی، ۱۳۸۲: ۱۳۶) در این میان مشاهده می شود که روزنامه ها با درج مطالب علمی و بهداشتی سعی در بالا بردن آگاهی جامعه در مورد سلامت و بیماری، داشتند هرچند میزان بیسوادی در عامه مردم بالا بود، ولی این روش در ایجاد آگاهی در مردم و تغییر دیدگاهها جایگاه مهمی را برعهده داشته است.

۶. مقوله‌های بهداشتی در روزنامه تربیت

آموزش مطالب بهداشتی و پزشکی، اخبار بهداشتی و پزشکی داخل کشور، اخبار بهداشتی و پزشکی خارجی، اعلان های بهداشتی، اقدامات دولتی و سایر مقولات بهداشتی، زمینه های مطالب مربوط به بهداشت را در روزنامه تشکیل می دهند.

۱.۶ آموزش مطالب بهداشتی و پزشکی بیشترین فراوانی جامعه آماری مقولات بهداشتی را در بر دارد (مطابق جدول ۱). در این دوره گسترش و وفور بیماریهای عفونی از مسائل و مشکلات جدی جامعه به شمار می رفت (فلور، ۱۳۸۶: ۷۴). به خصوص که همه گیری بزرگ وبای سال ۲۲-۱۳۲۱ در زمان انتشار روزنامه تربیت حادث شد. در این سال بیماری از عتبات آغاز شد و با توجه به اینکه کرمانشاه با مسئله زائرن روبرو بود و کلیه راههای زمینی که زائران ایرانی، قفقاز، آسیای مرکزی و افغانستان را به عتبات می رساند، از کرمانشاه می گذشت، به سرعت بیماری وبا به کرمانشاه سرایت کرد. این طغیان بیماری وبا تقریباً شش ماه دوام داشت. (اتحادیه و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۷-۲۵)

جدول ۱. مقوله‌های بهداشتی مندرج در روزنامه تربیت

ردیف	مقولات بهداشتی	فراوانی	درصد فراوانی‌ها
۱	آموزش مطالب بهداشتی و پزشکی	۸۲	۶۰.۷٪
۲	اخبار بهداشتی و پزشکی داخل کشور	۱۲	۸.۹٪
۳	اخبار بهداشتی و پزشکی خارجی	۱۰	۷.۴٪
۴	اعلان های مرتبط با پزشکی و بهداشت	۹	۶.۷٪
۵	اقدامات دولتی	۵	۳.۷٪

ردیف	مقولات بهداشتی	فراوانی	درصد فراوانی‌ها
۶	سایر مقولات بهداشتی	۱۷	٪۱۲٫۶
	جمع کل	۱۳۵	٪۱۰۰

در شماره های مختلف روزنامه موارد زیادی از مطالب آموزشی در زمینه پزشکی و بهداشت ملاحظه می شود به گونه ای که ۶۰٫۷٪ مقولات را به خود اختصاص می دهد. روزنامه تصمیم می گیرد سلسله مقالاتی را در زمینه بیماریها به زبان ساده تهیه و در شماره های متوالی چاپ کند و مخاطب و گروه هدف را مردم عادی قرار می دهد که بتوانند از این آگاهی ها در پیشگیری از ابتلا به بیماری سود ببرند. این مطالب توسط دکتر بازید معلم طب دارالفنون تهیه میشد و شامل بیماری های عفونی شایع در کشور بود که مخاطرات زیادی ایجاد می کرد و مرگ و میر و عوارض زیادی در گروههای مختلف به ویژه کودکان را سبب می شد. (تربیت، ۴ رمضان ۱۳۱۵، نمره ۵۹) در این راستا بیماری های دیفتری، آبله، مخملک، سرخجه و حصه، طاعون همچنین بیماری وبا و سایر بیماری های اسهالی و... به طور کامل و دقیق شرح داده شده است. در شرح بیماری دیفتری در مورد پراکندگی و شیوع بیماری در کشور، تشخیص افتراقی از سایر گلودردها توضیح داده شده است. (تربیت، ۱۱ رمضان ۱۳۱۵، نمره ۶۰) همچنین راههای سرایت بیماری و راههای پیشگیری از انتقال آن توصیه های بهداشتی بسیار مفید مطابق با آخرین کشفیات درج شده است. (تربیت، ۲۴ شوال ۱۳۱۵، نمره ۶) و در مورد درمان بیماری، استفاده از سرم ضد دیفتری به همراه پرستاری و تغذیه مناسب بیمار توصیه شده است. (تربیت ۱۷ ذیقعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۳) آموزش بیماری در مقالات دکتر بازید در تعداد زیادی از شماره های روزنامه درج و اطلاعات بسیار مفیدی در مورد بیماریهای عفونی نامبرده شامل راه سرایت، عامل بیماری، راههای درمان و مراقبت، راههای پیشگیری، عوارض بیماری به زبانی ساده و قابل فهم عموم جامعه بیان شده است. وی در مورد شیوع زیاد آبله در ایران، علت را اهمال ایرانیان در آبله کوبی می داند. (تربیت ۱۸ ذیقعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۴) در جای جای روزنامه در مورد نحوه انتقال بیماری های عفونی واگیردار و به تبع آن نحوه اجتناب از انتقال توضیح داده شده مثلاً در مورد سرخجه و مخملک توصیه شده، اطفال بیمار از سایر کودکان به خصوص در مدارس و مکاتب و مکانهای عمومی جدا شوند. (تربیت، ۲۰ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۶) در میان آموزه های بهداشتی روزنامه مسائل مربوط به بیماری های

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۰۷

غیرواگیر نیز مغفول نمانده و به آن پرداخته شده است، مانند مطلبی که در مورد بهداشت چشم و اهمیت بینایی عنوان شده است. (تربیت، ۱۳ جمادی الاول ۱۳۱۹، نمره ۲۳۷) و یا پرداختن به بهداشت خواب که ارتباط مستقیم با بهداشت روان دارد و در آن از ساعات مناسب خواب در سنین مختلف، عدم استفاده از مواد مخدر برای خواباندن کودکان و همچنین پرهیز از تعریف کردن داستان های جن و پری و حیوانات ترسناک در هنگام خوابیدن اطفال؛ سخن گفته است. (تربیت، ۷ ربیع الاول، ۱۳ و ۲۷ ربیع الثانی ۱۳۲۱، نمره های ۲۸۰، ۲۸۳ و ۲۸۴) همچنین در تعداد زیادی از شماره های روزنامه مطالب دکتر اشیدر، پزشک شاه، چاپ شده که اطلاعات بسیار سودمند و جدیدی در مورد پیشگیری از بیماری های واگیر، عامل بیماری (میکروبها) که در آب و خاک و هوا وجود دارند، راههای انتقال، اهمیت آب سالم و بهداشتی و آلودگی آب تهران، اهمیت واکسن و حدود ۲ سال قبل از همه گیری سنگین وبا در سال ۱۳۲۲ ق اطلاعات مفید و کاربردی زیادی در مورد وبا و نحوه پیشگیری از آن و اهمیت آب آشامیدنی در انتقال وبا را مطرح کرده است. (تربیت، ۲۴ محرم الحرام ۱۳۲۱، نمره ۲۷۶) روزنامه در آموزش مطالب پزشکی و بهداشتی از پزشکان داخل نیز بهره جسته است، منجمله سید ولی اله خان از برآمدگان دارالفنون (همان)، دکتر میرزا حسین خان سعیدالاطباء (تربیت، ۱۳ رمضان ۱۳۲۱، نمره ۲۹۰) و دکتر میرزا محمد خان کرمانشاهانی (تربیت، ۲۳ ربیع الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۲۲) که مطالب مفیدی در زمینه بهداشت و پیشگیری از بیماری وبا را در روزنامه مطرح کرده اند.

۲.۶ اخبار بهداشتی و پزشکی داخل کشور: ۱۲ خبر یا ۸.۹ درصد فراوانی عناوین مربوط به اخبار بهداشتی و پزشکی داخل کشور است، خبر شیوع وبا در کرمانشاه (تربیت، ۴ صفر ۱۳۲۲، نمره ۳۱۳)، در مورد معلمان طب دارالفنون و اینکه دیپلم این مدرسه در تمام دنیا معتبر است. (تربیت، ۲۹ ذی القعدة ۱۳۲۳: نمره ۳۹۴) بی توجهی مردم ایران نسبت به دندانهایشان (تربیت، ۱۲ جمادی الاول ۱۳۲۴: نمره ۴۰۴) از این جمله هستند.

۳.۶ اخبار بهداشتی و پزشکی خارجی با تعداد ۱۰ خبر در روزنامه، ۷.۴٪ مقولات را شامل می شود که حکایت از توجه گردانندگان روزنامه به مسائل روز دنیا در زمینه بهداشت دارد، مثل مقبولیت اطباء فرنگی در میان مردم چین (تربیت، ۷ جمادی الاول ۱۳۱۷، نمره ۱۵۶) و اخباری از شیوع بیماری در لندن با منشاء آلودگی آب (تربیت، ۲۵ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۸۰) و یا گزارش بروز تب زرد در اتازونی (تربیت، ۷ صفر ۱۳۱۶، نمره ۱۱۶) در این دسته جای می گیرند.

۴.۶ اعلان های مرتبط با پزشکی و بهداشت: در روزنامه ۹ مورد معادل ۶.۷ درصد فراوانی مقولات مربوط به اعلانهای بهداشتی است. بیشتر اعلان ها مربوط به معرفی داروخانه موسیو مولیون در لاله زار است و کرم و صابون و محلول تقویتی عرضه می کند (تربیت، ۷ صفر تا ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۳، نمره های ۳۵۶ تا ۳۵۸ و ۳۵۹ تا ۳۶۸ و ۳۷۱) و یک مورد اعلان مدرسه دارالفنون است که پزشکان شاغل در آن ۲ روز در هفته بیماران را به صورت رایگان می بینند. (تربیت، ۷ جمادی الاول ۱۳۲۲: نمره ۴۲۳)

۵.۶ اقدامات دولتی: ۵ مورد (۳.۷٪) در روزنامه اشاره به اقداماتی که توسط دولت در زمینه بهداشت صورت گرفته اختصاص دارد. تهیه کتابچه ای در مورد بیماری تیفوئید (تربیت، ۲۵ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۸۰) دستور تشکیل هفتگی مجلس حفظ الصحة (تربیت، ۱۳ جمادی الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۲۸) اقدامات بلدیة در تنظیف شهر (تربیت، ۲۷ جمادی الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۳۰) طرح مشکل وبا در حفظ الصحة و اعزام نماینده و پول به کرمانشاهان (تربیت، ۴ صفر ۱۳۲۲، نمره ۳۱۳) و ارائه توضیحاتی در مورد صلیب سرخ (تربیت، ۲۲ محرم ۱۳۲۵، نمره ۴۳۳) درج شده است.

۶.۶ سایر مقولات بهداشتی: تعداد ۱۷ گزارش نیز تحت عنوان سایر مقولات بهداشتی طبقه بندی شده که شامل مواردی مثل اقدامات خیریه در مورد بهداشت همچون جمع شدن مبلغی برای ساخت رختشویخانه توسط تجار و محترمین شهر (تربیت، سلخ رمضان ۱۳۲۲ نمره ۳۴۲) و برخی باورهای اشتباه یا خرافی در امر و بهداشت و درمان است، مانند اشاره به اینکه برخی مردم نادان می گویند خدا حافظ ماست و نیاز به انجام اقدامات پیشگیرانه نداریم (تربیت، سلخ ربیع الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۲۳) و یا استفاده از روشهای سستی مثل زالو انداختن و فصد کردن در بیماران مبتلا به دیفتری که باعث ضعف بیشتر بیمار و حتی مرگ وی می شود. (تربیت، ۱۵ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۲) همچنین اهمال در آبله کوبی و عدم استقبال مردم از آن در ایران که حتی باعث شده شیوع این بیماری در کشور بیشتر از سایر بلاد باشد. (تربیت، ۱۸ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۴) عدم توجه به تغذیه بیماران (تربیت، ۲۱ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۷ و ۳ ذی الحجة ۱۳۱۵، نمره ۸۷) دکتر بازیل در مطالب خود در زمینه مشکل در تشخیص بیماری تیفوئید، مسئله ممنوعیت کالبد شکافی در ایران را از عوامل عدم آشنایی کافی پزشکان در این دانش مطرح می کند. (تربیت، ۲۲ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۸)

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۰۹

۷. نویسندگان ایرانی مطالب پزشکی و بهداشتی در روزنامه تربیت

در جامعه آماری حاصل از داده های روزنامه تربیت ۱۳۵ گزارش در حوزه سلامت و بهداشت تنظیم شد که ۸۲ مورد آن مربوط مباحث آموزش می شد. نکته جالب توجه در تحلیل نویسندگان مطالب آموزشی پزشکی و بهداشت در روزنامه تربیت، تعداد قابل توجه پزشکان ایرانی است که از برآمدگان مدرسه دارالفنون هستند و در زمینه اصول پیشگیری و مداوای بیماران به روش طب نوین مطب نوشته اند.

۱.۷ نویسندگان ایرانی مطالب بهداشتی: تعداد مطالب بهداشتی توسط نویسندگان ایرانی ۴۴ مورد (۵۴٪) بود و در مورد موضوعات بهداشتی - پزشکی متنوعی مطلب نوشته اند. میرزا حسین خان سعیدالاطباء از فارغ التحصیلان دارالفنون، مطالبی در مورد بیماریهای چشم و روش های درمان آن در سه شماره از روزنامه مطلب نوشته است. (تربیت ۲۶ ربیع الاول ۱۳۱۸، نمره ۱۹۹، ۱۳ جمادی الاول ۱۳۱۹، نمره ۲۳۷ و ۲۶ شوال ۱۳۱۹، نمره ۲۴۹) وی مطالب متنوعی در مورد بیماری های مقاربتی، جراحی آپاندیس (تربیت ۱۶ صفر، ۱۳۲۱، نمره ۲۸۸)، بیماری وبا، علایم، درمان، اقدامات بهداشت فردی و جامعه و اهمیت بهداشت آب، که این مطالب در زمان بروز همه گیری وبای تابستان سال ۱۳۲۲ بیان شده و به لحاظ زمانی حایض اهمیت فراوانی است. (تربیت، ۲۳ ربیع الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۲۲) همچنین مطالبی در مورد بیماری های روان و روشهای درمان (تربیت، ۲۶ شوال و ۶ ذی القعدة ۱۳۲۲، نمره های ۳۴۶ و ۳۴۷) و در چندین شماره در رابطه با تغذیه و کم خونی (تربیت، ۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴ تا ۱۵ محرم ۱۳۲۵، نمره های ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۱۱، ۴۱۲ و ۴۳۲) مطب نوشته است.

از دیگر نویسندگان ایرانی مطالب بهداشتی درمانی روزنامه تربیت میرزا ابوالحسن خان دکتر، رییس مریضخانه مبارکه دولتی است که در چندین شماره متوالی مطالبی در مورد معالجه و جراحی سرطان، داروهای شیمیایی و روش استفاده آن در درمان سرطان مطالبی نگاشته است. (تربیت، ۱۴ صفر تا ۴ ربیع الثانی ۱۳۱۵، نمره های ۳۱ تا ۳۸)

نویسنده ایرانی دیگری که در روزنامه مطالب بهداشتی نوشته است سید ولی اله خان که از پزشکان جراح تحصیل کرده دارالفنون است و در دو شماره متوالی در مورد انواع شپش و درمان آن و انتقال بیماری نوشته است. (تربیت، ۲۴ محرم الحرام و ۲ صفر ۱۳۲۱، نمره های ۲۷۶ و ۲۷۷) وی همچنین مطالب بسیار جالبی در زمینه بهداشت خواب در سنین مختلف بخصوص در کودکان نگاشته که بسیار کاربردی و به زبان ساده و قابل استفاده برای

عموم است. (تربیت، ۷ ربیع الاول و ۱۳ و ۲۷ ربیع الثانی ۱۳۲۱، نمره های ۲۸۰ و ۲۸۳ و ۲۸۴)

دیگر پزشک ایرانی که به روزنامه مطلب بهداشتی داده، میرزا احمد خان پسر جناب معتمد الحکما است که در چندین شماره روزنامه در مورد تغذیه و مزایای استفاده از ماست به عنوان یک غذای مفید نوشته است. (تربیت، ۹ ربیع الاول تا ۷ ربیع الثانی ۱۳۲۳، نمره های ۳۹۶ تا ۴۰۰)

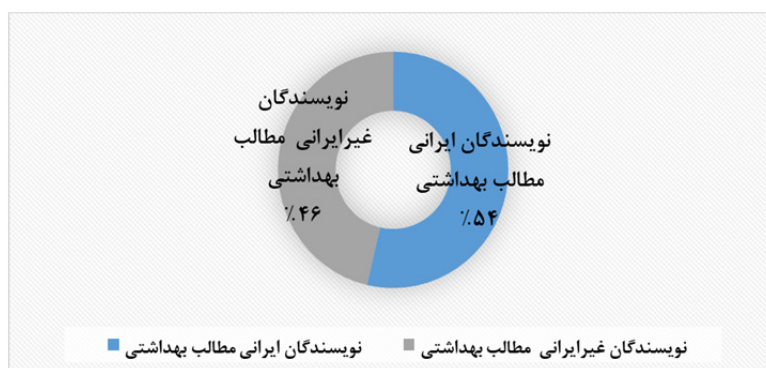
دکتر میرزا علی خان ناصرالحکما سرتیپ اول و معلم طب و جراحی و کحالی در مورد علاج افعی گزیده و سم سایر خزندگان زهردار و تزریق زیر جلدی پادزهر، (تربیت، ۵ رجب ۱۳۱۷، نمره ۱۶۷) نحوی شستشوی محل گزش نحوه نگهداری پادزهر، (تربیت، ۱۷ شعبان ۱۳۱۷، نمره ۱۷۰) بهترین زمان تزریق آنتی سرم و عوارض احتمالی آن (تربیت، ۲ رمضان ۱۳۱۷، نمره ۱۷۲) درج شده است.

میرزا محمدخان کرمانشاهانی در بحبوه ی همه گیری وبا در سال ۱۳۲۲ ق. مطالب بسیار سودمندی در زمینه تاریخچه اپیدمی های قبلی وبا و منشاء آن، آلودگی آب و انتقال بیماری از طریق دستگاه گوارش (خوراکی)، اهمیت رعایت بهداشت به خصوص در مکانهای عمومی، علایم و عامل میکروبی بیماری که توسط کخ آلمانی کشف شده است، (تربیت، ۲۳ ربیع الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۲۲) تشخیص افتراقی بیماری وبا، درمان در موارد خفیف و شدید بیماری، اهمیت قرنطینه و اشاره به پخش بیماری در سال مذکور توسط زوار کربلا (تربیت، ۷ جمادی الاول ۱۳۲۲، نمره ۳۲۴) نوشته است که همگی بر اساس علم روز و بسیار کاربردی نوشته شده است. نامبرده همچنین مطالبی در مورد بیماری سل، اهمیت نور آفتاب در پیشگیری از انتقال بیماری، استفاده از ذره بین برای دیدن عامل میکروبی بیماری نوشته است. (تربیت، ۱۰ شوال ۱۳۲۳: ۳۸۹)

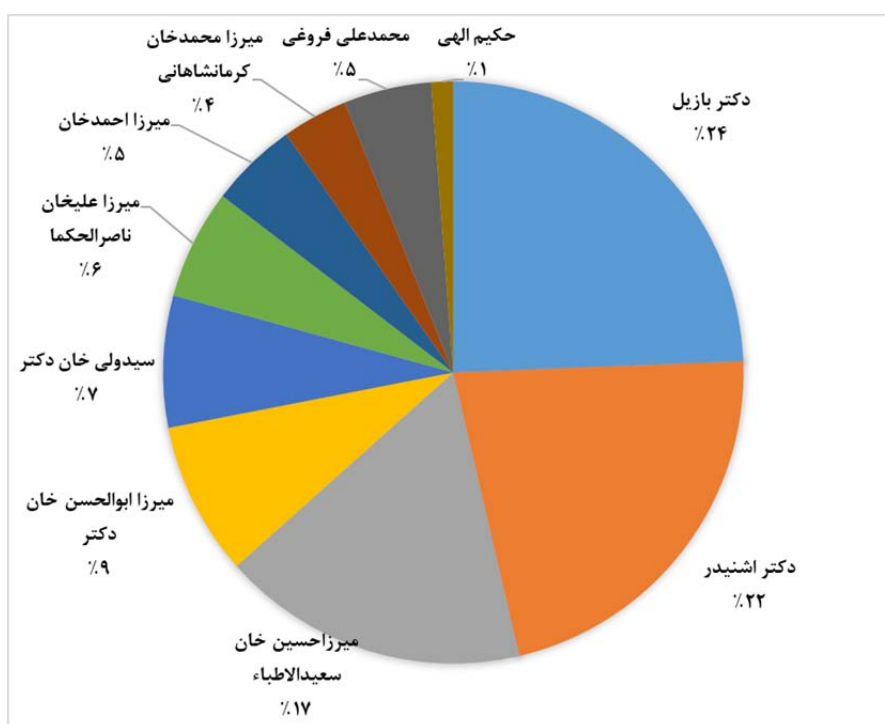
علاوه بر مطالب فوق که توسط پزشکان ایرانی نوشته و در روزنامه منتشر شده است، مطالب پزشکی و بهداشتی زیادی توسط محمدعلی فروغی ترجمه و در روزنامه درج شده است که میتوان به دستورالعمل مریض خانه ینگی دنیا اشاره کرد که دستورات مبسوطی در مورد انتقال بیماری از طریق خوراکی، روش های پیشگیری شخصی، ملاحظات بهداشت در خانه و مراقبت از بیمار دارد و زمان انتشار این مطلب نیز در تابستان ۱۳۲۲ ق. یعنی اوج همه گیری وبا بسیار قابل توجه است. (تربیت، ۷ جمادی الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۲۴)

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۱۱

۲.۷ نویسندگان غیرایرانی مطالب بهداشتی: تعداد مطالب بهداشتی توسط نویسندگان غیرایرانی ۳۸ مورد (۴۶٪) بود.

نمودار ۱. پراکندگی نویسندگان مطالب بهداشتی در روزنامه تربیت به تفکیک ملیت

نمودار ۲. سهم هر یک از نویسندگان مطالب بهداشتی در روزنامه تربیت

۸. نکوهش باورهای نادرست و غیرعلمی بهداشتی - درمانی جامعه در روزنامه تربیت

از کل تعداد ۱۳۵ گزارش در حوزه بهداشت و سلامت که از روزنامه تربیت استخراج شده، ۱۳ مورد به نقد باورهای اشتباه و خرافی جامعه در مورد سلامت و بیماری پرداخته است. روزنامه تربیت رویکردی اصلاحی نسبت به جامعه داشت ویژگی های جوامع غربی در دوره قاجار مورد توجه قرار گرفته بود و تفاوت سطوح علمی و فنی که بین غرب و کشورهای شرقی در این مقطع زمانی پدیدار شده بود در محافل فرهنگی مورد توجه قرار گرفته بود.

روزنامه تربیت نیز به اقتضای حال و با توجه به ماهیت آن، در این مورد دغدغه داشت. (متولی، ۱۳۹۹: ۱/ ۵۹-۶۰) شاید بتوان فروغی را در زمره عناصری در دوره قاجار تلقی نمود که معتقد بودند بایستی جامعه را با علوم نوین و شناخت حقیقی از تعقل آشنا کرد و به بسیاری از افراد قبولاند که دانش از راه کشف و شهود نمی گذرد بلکه تعقل هموارکننده مسیر دانش است. (آبراهامیان، ۱۳۸۲: ۵۷)

در بخشی از مقاله طبی دکتر بازید در مورد نحوه جلوگیری از انتشار بیماری دیفتری آمده است:

... جداسازی بیمار، ممانعت از مدرسه رفتن اطفال در تماس با بیمار، جداسازی وسایل شخصی بیمار، ضدعفونی وسایل، دستمال های استفاده شده بیمار باید سوزانده شود و اتاق وی حداقل یکماه خالی بماند. در حالیکه در ایران با فروختن یا بخشیدن وسایل بیمار باعث انتشار بیماری می شوند (تربیت، ۲۴ شوال ۱۳۱۵، نمره ۶۶)

وی همچنین در درمان بیماری دیفتری می گوید: "... بیمار مبتلا به دیفتری حتما باید تحت معالجه دقیق پزشک قرار گیرد و روشهای زالو انداختن و فصد نه تنها به درمان کمک نمی کند که می تواند حال بیمار را بدتر کند و حتی باعث مرگ شود." (تربیت، ۱۵ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۲) و یا در جایی دیگر علت شیوع بالای بیماری آبله در ایران را چنین ارزیابی میکند:

در مورد آبله کاری که می شود کرد آبله کوبی است که در ایران در این مورد خیلی اهمال شده و بیشتر از سایر کشورهای آسیا کوتاهی شده که نتیجه آن شیوع بالای آبله و

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۱۳

عوارض آن در میان ایرانیان است و این درحالی است که بیش از ۱۰۰ سال از کشف و استفاده از واکسن آبله می گذرد. (تربیت، ۱۸ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۴)

در جایی دیگر از روزنامه به این شکل اشاره جالبی به عدم امکان کالبدگشایی در ایران کرده است:

تب تیفوئید در بین تمام اقوام ایرانی، غیرایرانی و همه ادیان بسیار دیده می شود.... پزشکان اطلاعات کمی در مورد این بیماری دارند. البته پزشکان فرنگ هم به تازگی در مورد این بیماری اطلاعات پیدا کرده اند و علتش کالبد شکافی بیمارانی است که در اثر این بیماری فوت شده اند و این کار در ایران ممنوع است. (تربیت، ۲۲ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۸)

وی معتقد است در ایران به تغذیه بیمار مبتلا به تب تیفوئید اهمیت کافی داده نمی شود و آن را مانند سایر تبها در نظر می گیرند. (تربیت، ۳ ذی الحجه ۱۳۱۵، نمره ۸۷)

روزنامه تربیت در حاشیه مقالات بهداشت دکتر باذیل در مورد وضعیت بهداشت آب آشامیدنی در ایران چنین نوشته است:

در ایران باید وضع مجاری آبها را تغییر دهند تا سالم بمانند... مردم خویست قدری بیشتر و بهتر به ایت حرفها گوش دهند و اینقدر بجان و عمر و زندگانی خویش و برادران بی التفات نباشند یکی از عادات مذمومه ما این است که کثافات خانه خود را بیرون می آوریم و دم آب می دهیم تا منازل ما پاک شوند غافل از اینکه این آب بعد از جریان چند قدم یا داخل آب انباری می شود که عموم اهل محله از آن برای آب خوردن خود آب برمی دارند یا وارد آب انبار مخصوص خانه ها می شود تربیت، ۲۹ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۸۴)

سپس به مواردی مثل کهنه شستن زنها در آبهای جاری، حیوانات در مجرای آب محله ها فضولات می ریزند و یا در گرما در آب می خوابند و خود را خنک می کنند و بر لزوم سرپوشیده کردن مجاری آب و پاکیزه نگهداشتن آب شرب تاکید می کند. (تربیت، غره ذی الحجه ۱۳۱۵، نمره ۸۵)

دکتر میرزا محمدخان کرمانشاهانی در مورد بیماری وبا می نویسد: " ... مردم نادان می گویند خداحافظ است ولی علاوه بر حافظ بودن خدا لازمست اقدامات لازم در این زمینه انجام شود. پیامبر (ص) هم حفظ بدن را از واجبات شمرده است." و در ادامه اشاره می کند که امسال زوار بیماری وبا را در مشهد و اسدآباد و همدان و عراق و جاهای دیگر

پخش کردند. و "در ایران عده ای لباس متوفای وبایی را خریده و در آب جوی و چشمه می شویند و آن را آلوده می کنند تا لباس را استفاده کنند." (تربیت، سلخ ربیع الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۲۳)

۹. مباحث بهداشتی در روزنامه تربیت و مسئله توسعه و نوسازی ایران

با مطالعه مطالب و مباحث روزنامه، موارد زیادی از موضوعات بهداشتی و درمانی به چشم می خورد که نشان دهنده اهتمام روزنامه بر تعلیم این مباحث به عموم جامعه است. با توجه به وضعیت خاص اجتماع در زمانی که روزنامه منتشر می شد، می توان به این نتیجه رسید که فروغی به مشکلات جامعه توجه داشته و در صدد حل آنها بر آمده است. به همین دلیل مباحث بهداشتی مطرح شده در روزنامه بیشتر به مشکلات مبتلا به جامعه در زمینه بهداشت و درمان پرداخته و در جهت ارایه مطالب علمی با توجه به دانش روز جهان است.

بررسی مقولات مختلف بهداشتی در روزنامه نشانگر این موضوع است که فروغی در صدد است تا با شناساندن پیشرفتهای غرب با استفاده از علم و دانش روز نشان دهد، جامعه ایرانی تا چه میزان محتاج یادگیری علم نوین در زمینه بهداشت و درمان است. با توجه به زمان نسبتاً طولانی انتشار روزنامه، می توان از این منبع به عنوان منبعی غنی در زمینه شناسایی معضلات بهداشتی جامعه آن روز استفاده کرد که در آن به صورت کاملاً تخصصی و عالمانه به مقوله بهداشت و درمان پرداخته شده است. یکی از مسایل مهم مطرح در جامعه آنروز قاجار به خصوص نزد اهالی سیاست و فرهنگ، توجه به پیشرفت جوامع غربی بود. در این دوره عقب ماندگی کشورهای مشرق زمین و پیشرفت غربی ها نمایان شده بود و متفکران به این فکر افتاده بودند که این پیشرفت در جوامع غربی چگونه حاصل شده است. روزنامه تربیت نیز با توجه به افکار و منش پیشرو فروغی و اقتضای فضای فکری روشنفکران جامعه از این دغدغه برکنار نبود. فروغی از دسته کسانی است که معتقد بود باید جامعه را با علوم جدید و اندیشیدن آشنا کرد. با همین رویکرد روزنامه تصمیم به چاپ سلسله مباحث بهداشتی با کمک دکتر باذیل معلم طب دارالفنون، به زبان ساده و قابل استفاده عموم مردم، میگیرد:

در رشته مقاله های مختصر می خواهیم برای مطالعه کنندگان این روزنامه سبب و حقیقت امراض معمولی را که در ایران دیده می شود بیان نماییم بنابراین آنچه را

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۱۵

ترقیات جدید علوم برای ما کشف کرده بطور اختصار شرح می دهیم و چون منظور ما فایده عموم است نه خصوص اطباء از مطالب آنهایی را ذکر می کنیم که نفع حقیقی داشته باشند. ... مطالبی که می‌خواهیم بنویسیم برای آحاد و افراد ناس و کلیه ملت کمال اهمیت را دارد. (تربیت، ۴ رمضان ۱۳۱۵، نمره ۵۹)

همانگونه که گذشت بخشی از مضامین روزنامه به نشان دادن جهل و باورهای خرافی مردم در زمینه بهداشت و درمان اختصاص داشت. فروغی با نگاهی آسیب شناسانه به عقب ماندگی بهداشت در کشور نگریسته و ریشه آن را در باورهای خرافی و اشتباه معرفی کرده است. (تربیت، سلخ ربیع الثانی ۱۳۲۲، نمره ۳۲۳) و با بیان اینکه پزشکان ایرانی به دلیل ممنوعیت کالبد شکافی در کشور، در مورد برخی بیماریها نسبت به پزشکان غربی دانش کمتری دارند، درواقع نظام آموزش فعلی را به نقد می کشد. (تربیت، ۱۸ ذی القعدة ۱۳۱۵، نمره ۷۴)

در بررسی مندرجات روزنامه، به وفور به مواردی برخورد می کنیم که فروغی به پیشرفتهای غربیها توجه کرده و علت آن را آموزش و اطلاع رسانی درست و علمی به مردم می داند. (تربیت، ۱۲ ربیع الاول ۱۳۱۵، نمره ۳۵) و معتقد است در صورتی که می خواهیم تغییر و تحولی در زندگی ایرانیان روی دهد، باید تجربه کشورهای پیشرفته را به کار بندیم.

۱۰. نتیجه گیری

ایران در دوره قاجار با عناصر جدیدی از مظاهر تمدن مواجه شد. در این میان روزنامه ها نقش موثر و مفید در آگاهی و پویایی جامعه داشتند. هرچه به دوره مشروطه نزدیک می شویم تنوع مطبوعات بیشتر شده و در فضای آزادتری انتشار یافته اند. روزنامه تربیت نیز که ماهیت غیرسیاسی و پیشرو در موضوعات متنوع علمی داشت از طریق نوشتن مطالب بهداشتی مبتنی بر علم روز توانست نقش موثری در تحولات جامعه داشته باشد.

رویکرد مقاله حاضر بر آن بود که از روش تحلیل محتوا به تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان در روزنامه تربیت بپردازد. این روزنامه به طور جدی از طریق نوشتن مقالات متعدد در زمینه بهداشت و سلامت، در دوره های همه گیری بیماری های واگیر، حتی پیش از آغاز همه گیری ها، سعی در اطلاع رسانی در این زمینه به مردم دارد. در این راستا با دقت، کلیه مطالب، اخبار و گزارش های روزنامه در خصوص بهداشت و درمان مورد مطالعه و حدود ۱۳۵ گزارش تنظیم و در مراحل پایش روش فوق قرار گرفت. دسته

بندی های صورت گرفته تنوع نویسندگان ایرانی مطالب پزشکی و بهداشتی در روزنامه تربیت است.

میرزا حسین خان سعیدالاطباء با ۱۴ گزارش بیشترین تعداد مطالب در میان نویسندگان ایرانی در روزنامه را دارد و بعد از به ترتیب میرزا ابوالحسن خان دکتربا ۷ و سیدولی خان دکتربا ۶ گزارش بعد از وی از نویسندگانی بودند بیشترین تعداد مطالب بهداشتی - در مانی در روزنامه تربیت را نوشته بودند. این افراد از برآمدگان مدرسه دارالفنون بودند که پس از تحصیل علم پزشکی مدرن به امر طبابت و تدریس این علم در کشور مشغول بودند. نقد و نکوهش عادات غلط و باورهای اشتباه در مورد مسئله بهداشت و درمان در جامعه، به صورت آشکار و با دید علمی صورت گرفته بود به طوری که از کل تعداد ۱۳۵ گزارش در حوزه بهداشت و سلامت استخراج شده از روزنامه تربیت، ۱۳ مورد به نقد باورهای اشتباه و خرافی جامعه در مورد سلامت و بیماری پرداخته است. این انتقادات شامل برخی درمانهای نادرست توسط درمانگران سنتی، عادات و باورهای غیربهداشتی مردم، آلودگی آب شرب، تغذیه نامناسب، عدم استقبال از واکسیناسیون و ممنوع بودن کالبد شکافی که باعث رکود در آموزش پزشکان و پیشرفت علم پزشکی بود. همچنین در بین گزارشات، توجه شخص شاه به مسئله بهداشت مشاهده می شود، چنانکه در همه گیری وبا دستور تشکیل هفتگی جلسات حفظ الصحة را با حضور وزرای بلدی و نظمی و اولیای امور بهداشت کشور صادر کرد.

بر اساس تحلیل آماری انجام گرفته با محوریت موضوع بهداشت و سلامت، ملاحظه می شود که محمد حسین فروغی به عنوان گرداننده اصلی روزنامه و با داشتن تجربیات قابل توجه فرهنگی به طور جدی و پیگیری در این زمینه به فعالیت پرداخته و با درج مطالب بهداشتی و پزشکی منطبق با علم روز تلاش کرده که نقش مهمی در ایجاد تحول در جامعه داشته باشد. همان گونه که گذشت فروغی سعی بر ترویج افکار پیشرو در جامعه حل مشکلات بهداشتی با تکیه بر علم و دانش جدید داشته است. به این ترتیب می توان گفت تربیت در محیط بسته دوره قاجار نقش قابل توجهی در آگاهی جامعه در زمینه بهداشت، بیماری و علم پزشکی داشته است.

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۱۷

پی‌نوشت‌ها

ضمیمه: جداول

جدول ۱. ملیت نویسندگان مطالب سلامت و بهداشت در روزنامه تربیت

ردیف	نویسندگان مطالب سلامت و بهداشت در روزنامه	ملیت	تعداد مطالب	درصد
۱	دکتر بازیل	غیرایرانی	۲۰	٪۲۴
۲	دکتر اشنیدر	غیرایرانی	۱۸	٪۲۲
۳	میرزااحسین خان سعیدالاطباء	ایرانی	۱۴	٪۱۷
۴	میرزا ابوالحسن خان دکتر	ایرانی	۷	٪۹
۵	سیدولی خان دکتر	ایرانی	۶	٪۷
۶	میرزا علیخان ناصرالحکما	ایرانی	۵	٪۶
۷	میرزا احمدخان	ایرانی	۴	٪۵
۸	میرزا محمدخان کرمانشاهانی	ایرانی	۳	٪۴
۹	محمدعلی فروغی	ایرانی	۴	٪۵
۱۰	حکیم الهی	ایرانی	۱	٪۱
	جمع		۸۲	٪۱۰۰

جدول ۲. تنوع مباحث بهداشتی در روزنامه تربیت

ردیف	تنوع مباحث بهداشتی	مقولات بهداشتی
۱	انواع درمان سرطان (جراحی و شیمیایی)، بیماریهای عفونی مثل دیفتری، آبله، مخملک، سرخجه و حصبه، طاعون همچنین بیماری وبا و سایر بیماری های اسهالی و... و راههای انتقال آن ها، راههای پیشگیری از بیماریها مثل رعایت بهداشت فردی و پاکیزگی آب آشامیدنی و هوا، اهمیت بهداشت روان و بهداشت دهان و دندان، اطلاع رسانی در مورد درمان رایگان بیماران توسط پزشکان در مدرسه دارالفنون، اعلام شرایط ثبت نام در مدرسه دارالفنون	آموزش مطالب بهداشتی و پزشکی
۲	اعمال جراحی که توسط پزشکان در داخل کشور انجام شده، خبر شیوع بیماری وبا در کشور،	اخبار بهداشتی و پزشکی داخل کشور
۳	آلودگی آب و شیوع بیماری در شهر لندن، استقبال از طب فرنگی در چین و گزارش بروز تب زرد در اتازونی	اخبار بهداشتی و پزشکی خارجی
۴	اعلان کتابهای پزشکی، اعلان صابون و سایر محصولات بهداشتی و داروهای	اعلان های مرتبط

ردیف	تنوع مباحث بهداشتی	مقولات بهداشتی
	که در داروخانه ها عرضه می شدند، اطلاع رسانی در مورد درمان رایگان بیماران توسط پزشکان در مدرسه دارالفنون، اعلام شرایط ثبت نام در مدرسه دارالفنون	با پزشکی و بهداشت
۵	تهیه کتابچه آموزشی در مورد پیشگیری از بیماریها، دستور تشکیل هفتگی مجلس حفظ الصحة از طرف شاه، معرفی نماینده ایران در صلیب سرخ و اقدامات بلدیة در تنظیف شهر	اقدامات دولتی
۶	اقدامات خیریه در امر سلامت و بهداشت، باورها و عادات اشتباه در خصوص بیماریها و بهداشت، اعتقاد به قضا و قدر، اهمال در آبله کوبی و عدم استقبال مردم از واکسیناسیون، ممنوعیت کالبد شکافی در ایران	سایر مقولات بهداشتی

کتابنامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۲) ایران بین دو انقلاب، ترجمه کاظم فیروزمند و دیگران: تهران، نشر مرکز.
- آجودانی، ماشاء الله (۱۳۸۲)؛ مشروطه ایرانی، تهران: نشر اختران، چاپ اول.
- اتحادیه، منصوره و دیگران (۱۳۹۲)؛ ویای عالمگیر، تهران: نشر تاریخ ایران، چاپ اول.
- بامداد، مهدی (۱۳۶۳) شرح حال رجال ایران، ج ۲، تهران، زوار
- براون، ادوارد (۱۳۸۶) تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، ج ۲، تهران، علم.
- برجسته، سحر و همکاران. ۱۳۹۰ بهداشت، سلامت و زیبایی در عصر قاجار. ترجمه مسعود کثیری. نسخه الکترونیک، بی جا
- پارک، جان اورت (۱۳۷۳)؛ درسنامه پزشکی پیشگیری و اجتماعی، جلد دوم، ترجمه حسین شجاعی تهرانی، رشت، ناشر دانشگاه علوم پزشکی گیلان، چاپ دوم.
- روستایی، محسن (۱۳۸۲)؛ تاریخ طب و طبابت در ایران، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- شمیم. علی اصغر (۱۳۷۱)؛ ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: انتشارات علمی.
- فلور، ویلم (۱۳۸۶)؛ سلامت مردم در ایران قاجار، ترجمه ایرج نبی پور، بوشهر: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر، چاپ اول.
- صدر هاشمی، محمد (۱۳۶۳) تاریخ جراید و مجلات ایران، جلد ۲، تهران، کمال
- متولی، عبدالله (۱۳۹۹) "روزنامه تربیت و نظام آموزشی و تربیتی ایران دوره قاجار؛ چالش ها و الگوهای پیشنهادی" دوفصل نامه علمی جستارهای تاریخی، ش اول، سال یازدهم، بهار و تابستان
- منصوری، فربرز (۱۴۰۲)؛ "تحولات تاریخی گمرک ایران و رونق اقتصادی در دوره قاجاریه"، مجله گنجینه اسناد (نشریه علمی وزارت علوم)، سال ۳۳ دفتر دوم، شماره پیاپی ۱۳۰، ص ۳۶

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۱۹

میرانصاری، علی (۱۳۸۷) روزنامه تربیت، دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۵، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.

روزنامه تربیت، ۱۱ رجب ۱۳۱۴: ش ۱

روزنامه تربیت، ۴ رمضان ۱۳۱۴: ش ۴

روزنامه تربیت، ۱۴ صفر ۱۳۱۵: ش ۳۱

روزنامه تربیت، ۴ ربیع الثانی ۱۳۱۵: ش ۳۸

روزنامه تربیت، ۱۱ رمضان ۱۳۱۵: ش ۶۰

روزنامه تربیت، ۲۴ شوال ۱۳۱۵: ش ۶۶

روزنامه تربیت، ۱۵ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۷۲

روزنامه تربیت، ۱۷ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۷۳

روزنامه تربیت، ۱۸ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۷۴

روزنامه تربیت، ۲۰ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۷۶

روزنامه تربیت، ۲۱ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۷۷

روزنامه تربیت، ۲۲ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۷۸

روزنامه تربیت، ۲۵ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۸۰

روزنامه تربیت، ۲۹ ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۸۴

روزنامه تربیت، غره ذی القعدة ۱۳۱۵: ش ۸۵

روزنامه تربیت، ۳ ذی الحجه ۱۳۱۵: ش ۸۷

روزنامه تربیت، ۷ صفر ۱۳۱۶: ش ۱۱۶

روزنامه تربیت، ۷ جمادی الاول ۱۳۱۷: ش ۱۵۶

روزنامه تربیت، ۵ رجب ۱۳۱۷: ش ۱۶۷

روزنامه تربیت، ۱۷ شعبان ۱۳۱۷: ش ۱۷۰

روزنامه تربیت، ۲ رمضان ۱۳۱۷: ش ۱۷۲

روزنامه تربیت، ۲۷ ربیع الاول ۱۳۱۸: ش ۱۹۹

روزنامه تربیت، ۱۳ جمادی الاول ۱۳۱۹: ش ۲۳۷

روزنامه تربیت، ۲۶ شوال ۱۳۱۹: ش ۲۴۹

روزنامه تربیت، ۲۴ محرم ۱۳۲۱: ش ۲۷۶

روزنامه تربیت، ۲ صفر ۱۳۲۱: ش ۲۷۷

روزنامه تربیت، ۷ ربیع الاول ۱۳۲۱: ش ۲۸۰

۲۲۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- روزنامه تربیت، ۱۳ ربیع الثانی ۱۳۲۱: ش ۲۸۳
- روزنامه تربیت، ۲۷ ربیع الثانی ۱۳۲۱: ش ۲۸۴
- روزنامه تربیت، ۱۶ صفر ۱۳۲۱: ش ۲۸۸
- روزنامه تربیت، ۱۳ رمضان ۱۳۲۱: ش ۲۹۰
- روزنامه تربیت، ۴ صفر ۱۳۲۲: ش ۳۱۳
- روزنامه تربیت، ۲۳ ربیع الثانی ۱۳۲۲: ش ۳۲۲
- روزنامه تربیت، سلخ ربیالثانی ۱۳۲۲: ش ۳۲۳
- روزنامه تربیت، ۷ جمادی الاول ۱۳۲۲: ش ۳۲۴
- روزنامه تربیت، ۱۳ جمادی الثانی ۱۳۲۳: ش ۳۲۸
- روزنامه تربیت، ۲۷ جمادی الاول ۱۳۲۲: ش ۳۳۰
- روزنامه تربیت، سلخ رمضان ۱۳۲۲: ش ۳۴۲
- روزنامه تربیت، ۲۶ شوال ۱۳۲۲: ش ۳۴۶
- روزنامه تربیت، ۶ ذی القعدة ۱۳۲۲: ش ۳۴۷
- روزنامه تربیت، ۷ صفر ۱۳۲۳: ش ۳۵۶
- روزنامه تربیت، ۲۱ صفر ۱۳۲۳: ش ۳۵۸
- روزنامه تربیت، ۲۷ صفر ۱۳۲۳: ش ۳۵۹
- روزنامه تربیت، ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۳: ش ۳۷۱
- روزنامه تربیت، ۱۰ شوال ۱۳۲۳: ش ۳۸۹
- روزنامه تربیت، : ۲۹ ذی القعدة ۱۳۲۳، ش ۳۹۴
- روزنامه تربیت، ۹ ربیع الاول ۱۳۲۳: ش ۳۹۶
- روزنامه تربیت، ۱۵ ربیع الاول ۱۳۲۳: ش ۳۹۷
- روزنامه تربیت، ۲۲ ربیع الاول ۱۳۲۳: ش ۳۹۸
- روزنامه تربیت، ۲۹ ربیع الاول ۱۳۲۳: ش ۳۹۹
- روزنامه تربیت، ۷ ربیع الثانی ۱۳۲۳: ش ۴۰۰
- روزنامه تربیت، ۱۲ جمادی الاول ۱۳۲۴: ش ۴۰۴
- روزنامه تربیت، ۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴: ش ۴۰۷
- روزنامه تربیت، ۱۱ جمادی الثانی ۱۳۲۴: ش ۴۰۸
- روزنامه تربیت، ۱۶ رجب ۱۳۲۴: ش ۴۱۱

تبیین مطالب مرتبط با بهداشت و درمان ... (مژگان مداحی و منصوره اتحادیه) ۲۲۱

روزنامه تربیت، ۲۳ رجب ۱۳۲۴: ش ۴۱۲

روزنامه تربیت، ۱۵ محرم ۱۳۲۵: ش ۴۳۲

روزنامه تربیت، ۲۲ محرم ۱۴۲۵: ش ۴۳۳

روزنامه علمیه، غره جمادی الاول ۱۲۸۴: نمره ۲۹

World Health Organization. Constitution of the World Health Organisation 1946. Available from:
<http://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=>

World Health Organization Regional Office for the Eastern Mediterranean. Health and human rights: WHO EMRO; 2007.

Mann J. Health and Human Rights: If Not Now, When? American Journal of Public Health. 2006; 96: 1940-3